

Оксана ЯКИМЧУК

кандидат філософських наук,
ст. викладач, НПУ імені М.П.Драгоманова

Ключові слова: національна свідомість, освіта, просвітництво, інтелігенція, М. Пирогов, М. Драгоманов, І. Франко.

Освіта відіграє фундаментальну роль у націо- та державотворчому розвитку будь-якого народу. Особливо важливими національно орієнтована освіта і просвітництво стають у періоди поневолення народу іноземними загарбниками та імперськими утвореннями. В історії України такі періоди надзвичайно тривали. На прикладі таких постатей, як М. Пирогов, М. Драгоманов, І. Франко аналізується роль інтелігенції, її активна просвітницька та громадська діяльність у розвитку національної освіти за часів панування агресивних імперських ідеологій. Доводиться, що саме творчість і громадська позиція видатних особистостей багато в чому сприяла збереженню національно-культурної ідентичності українців. Зокрема, це відбувалося і завдяки освітнім і просвітницьким механізмам.

УДК 351.858:37(477)

РОЛЬ ОСВІТИ В СТАНОВЛЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (НА ОСНОВІ ТВОРЧОСТІ М. ПИРОГОВА, М. ДРАГОМАНОВА, І. ФРАНКА)

© Якимчук О., 2018

історії українського народу, який тривалий час перебував у стані поневолення з боку сторонніх національно-державних утворень, особливо роль відіграла національна освіта. Практично всі загарбники українських земель – від Польщі до Радянського Союзу – намагалися сформувати в українців комплекс меншовартості, руйнуючи основи культурно-духовного етнонаціонального буття наших співвітчизників, забороняючи українську мову та літературу, нав'язуючи інонаціональні цінності та пріоритети, зокрема й через освітні заклади. Водночас саме освітні традиції стали одним з ключових фундаментальних націотворчих елементів, завдяки яким українці зберегли власну національну ідентичність і унікальність. Саме тому боротьба за збереження української ідентичності, освіти та культури являла собою пріоритетне завдання національного розвитку.

Активними захисниками української освіти та культури були представники інтелектуально-духовної еліти нашого народу – М. Пирогов, М. Драгоманов, І. Франко. М. Драгоманов, зокрема, закарбував своє ім'я в національній історії освіти як

активними захисниками української освіти та культури були представники інтелектуально-духовної еліти нашого народу – М. Пирогов, М. Драгоманов, І. Франко. М. Драгоманов, зокрема, закарбував своє ім'я в національній історії освіти як

організатор й один з найактивніших діячів Київської громади, а також Південно-Західного відділення Російського географічного товариства. Він став одним з перших, хто пробуджував самосвідомість українців, був засновником національної освіти, школи, просвіти дорослих, оборонцем жіночої освіти, першим організатором публічних читань, вистав, бібліотек і клубів. І навіть за кордоном, видаючи журнал «Громада», публіцистично-полемічні статті й тексти, М. Драгоманов усіяло підтримував просвітницькі проекти на батьківщині, наприклад, роботу над словником української мови (сьогодні відомий як «Словарь української мови» Бориса Грінченка), вироблення наукових принципів і критеріїв українського правопису, зібрання й видання українського фольклору, популярних книжок для народу («метеликів») [7, с. 64–65].

М. Драгоманов здійснював широку просвітницьку діяльність для популяризації української культури, утвердження національної ідентичності, зокрема, він був одним з організаторів так званих «недільних шкіл».

Так, дослідник В. Лукеренко вказував на активну участь М. Драгоманова у створенні та діяльності недільних шкіл. Автор зазначав, що ці школи були одним з напрямків культурно-просвітницької діяльності Київської громади, бо «члени таємного студентського товариства в Києві, покладали на них великі надії. Вони вбачали в цих школах засіб для політичної революційної пропаганди. Недільні школи були прогресивним починанням для свого часу. Одним з організаторів був Драгоманов» [5, с. 8].

Характеризуючи діяльність М. Драгоманова, О. Субтельний підкреслював, що «він став однією з провідних постатей у справі організації недільних шкіл для неграмотного селянства. Саме працюючи серед селянства, Драгоманов переконався в необхідності україномовних навчальних матеріалів і став цікавитися українськими справами, що в підсумку привело його до київської Громади» [6, с. 363].

Важливою для українського національного руху, освіти та культури нашого народу стала й закордонна діяльність М. Драгоманова. За дорученням і на гроші київських товаришів М. Драгоманов у 1878–1881 рр.

видавав у Женеві журнал «Громада» – перший політичний український часопис. Це видання повинне було ознайомити українців з передовими західноєвропейськими ліберальними та соціально-демократичними теоріями і одночасно розвивати українську національну свідомість. Без російської цензури публікувались праці українських учених, літераторів, громадських діячів. Також друкувались брошури українською мовою та основними європейськими мовами для пропаганди українського руху в Європі. Позбавлений тиску самодержавної ідеології, вільний від цензурних обмежень, часопис «Громада» успішно виконував просвітницьку та згуртовуючу функції. На його сторінках розповсюджувалась інформація як для українців (про українську справу та про європейське життя), так і для європейців (про становище українців). Можливим таке видання стало завдяки зусиллям М. Драгоманова [4, с. 228].

Одним із засобів боротьби із негативними проявами тогочасної держави М. Драгоманов вважав розвиток української освіти. Він наголошував на гарантіях свободи художньої і наукової творчості для національної духовної еліти, якою мислитель вважав інтелігенцію. Розвиток української нації, відновлення культурної і соціальної повноцінності життя українського народу вчений вбачав у наданні свободи друку і зборів, свободи науки і навчання. М. Драгоманов, перебуваючи більшість життя в еміграції, на власному досвіді знав, що саме для вченого-мислителя може означати свобода друку, відстоюючи зазначені права для українців, автор був вільним від поліцейських і цензурних обмежень, тому гостро відчував нагальність існуючої на батьківщині проблеми. На українську інтелігенцію та на її внесок у науку вчений покладав великі надії. Він вважав, що наука має бути заснована на принципі «вільної науки», тобто не може бути ніяких обмежень щодо творчої діяльності особистості, переслідувань особи за її переконання. За подібним принципом має формуватись і освітня галузь. Відомий суспільний діяч засуджував тогочасну систему української освіти, коли існувала цензура і певні заборони на ознайомлення з тими чи іншими здобутками світової цивілізації, насам-

перед, західно-європейської культури. У зв'язку з цим, вважав учений, і гальмувався розвиток освітньої галузі [8, с. 121].

Окрім М. Драгоманова перманентну боротьбу за збереження української ідентичності, освіти та культури вів І. Франко.

На його думку, великою нацією може зроби́ти інтелігенція, яка працює для розвитку освіти народу, поступу й будівництва власної держави: «Перед українською інтелігенцією відкриється дійова задача – вивторити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного життя. Відпорний на асиміляційну роботу інших націй... податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може состоятися» [12, с. 71].

І. Франко цілком слушно стверджував, що для відтворення національної ідентичності необхідна постійна агітаційно-просвітницька, культурна робота в народі.

На його переконання, народ необхідно просвіщати шляхом видання популярної літератури, брошур, періодики, створення читалень, наукової праці. З іншого боку, не менш важливими є агітація, проведення зборів, робота щодо організації громад, інформування селян і міщан про їхні права, про господарські, адміністративні та політичні справи. Це, звісно, вимагає спеціально підготовлених людей. Відтак ще одне важливе питання, на яке неодноразово вказує І. Франко, – це матеріальне забезпечення просвітницької, наукової та громадської діяльності: «І стидно зробиться, коли подумаєш, що живемо в віці капіталізму, коли по інших краях люди дають мільйони на заведення зносин між Землею й Марсом. Невже ж ми одні не тільки нещасні, але й жебраки між народами?» [10, с. 90].

Авторству І. Франка належить чимало літературно-публіцистичних, наукових праць на тему національно-культурного відродження України XIX ст. Йому вдалося окреслити теоретичні засади цього процесу, визначити періодизацію, особливості, пов'язані з посиленням демократичних тенденцій, формуванням національної ідентичності у середовищі української інтеліген-

ції. На думку І. Франка, характерною рисою національно-культурного відродження став розвиток української науки, яка зробила перший впевнений крок до утвердження самостійності українства [3, с. 401].

І. Франко у своїх роздумах обстоював ідею незалежного національного розвитку України, виступав проти інтернаціоналізму як хибної концепції, таким чином утверджуючи підвалини української ідентичності та культури. Зокрема, з цього приводу видатний українець писав: «...синтезом усіх ідеальних змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал повного, ні чим не в'язаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвою нації. Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими “вселюдськими” фразами покрити своє духове відчуження від рідної нації» [11, с. 416].

Наступним видатним представником українських просвітителів був М. Пирогов. Його діяльність була вкрай важливою для розвитку української освіти та культури особливо після призначення на посаду куратора (попечителя) Одеського, а згодом Київського навчальних округів. М. Пирогов доклав багато зусиль для відкриття та поширення недільних шкіл, реалізуючи таким чином концепцію «освіта для народу».

Як стверджують фахівці, перша недільна школа була відкрита 11 жовтня 1859 року в приміщенні Києво-Подільського повітового дворянського училища. У ній навчалося понад сто учнів віком від семи до тридцяти років. Це були кравці і шевці, столяри і малярі, токарі, особи без професії. Заняття проводились у недільні та святкові дні. Особливістю їх було не тільки те, що учні навчалися там безкоштовно, а й те, що вчителі працювали добровільно. Програма недільної школи, на думку М. Пирогова, повинна була складатися з навчання писемності й осмисленої грамоти, лічби та деяким технічним предметам. Загальнопринятий предмет «Закон Божий» повинен був уходити в програму лише там, де не було роз-

кольників. Щоб уникнути проникнення розкольників до шкіл, цей предмет повинен був викладати не священик, а семінарист або учень духовної академії [2, с. 246].

Здійснюючи функції куратора округу, М. Пирогов прагнув поліпшити навчальну справу у школах і гімназіях. Він організовує літературні бесіди, сприяє розвитку учнівських бібліотек, кабінетів, прагне піднести значення педагогічних рад гімназій, вимагаючи, щоб вони займалися головним чином педагогічними, а не господарськими питаннями. М. Пирогов прагнув особисто і безпосередньо керувати розвитком освіти. Він систематично об'їжджав величезний навчальний округ, до якого входили Бессарабська, Херсонська, Таврійська, Катеринославська губернії та міста Одеса і Таганрог, відвідував найвіддаленіші школи, часто зупиняючись на ночівлю у бідних вчителів. Відвідуючи гімназії, він уникав всіляких урочистих зустрічей, які як правило влаштовувалися попечителю, за просто заходив до класу і сидів на задній лаві разом з учнями. З надзвичайною тактовністю і чуйністю в дружній розмові вчений-педагог аналізував відвідані уроки, указуючи, що можна було б зробити краще і як саме [1, с. 120].

М. Пирогов запропонував власне бачення системи освіти, яка за його проектом має будуватись за принципом єдиної школи і в єдності гуманітарної та реальної освіти:

I ступінь – елементарна (початкова) школа – 2 роки. Програма занять у цій школі розрахована на розвиток в учнів початкових основ мислення і спостережливості через вивчення рідної мови, рахунку і, зокрема, формування спостережливості шляхом наочного навчання в дусі Песталоцці.

II ступінь – неповна середня школа двох типів: класична прогімназія (4 роки; загальноосвітній характер); початок спеціалізації за професійним спрямуванням; реальна прогімназія (4 роки). Ті, хто закінчили реальну прогімназію, йдуть або в реальну гімназію, або в III клас класичної прогімназії, або на практичну роботу. У перших двох класах класичної і реальної прогімназій курс навчання практично однаковий. З III класу класичної прогімназії починається навчання латинській, а з IV класу – грецькій мовам. З класичної гімназії можна вступати в університети чи у вищий

спеціальний навчальний заклад, тоді як ті, хто закінчив реальну гімназію, приймаються лише у вищі спеціальні навчальні заклади або ж ідуть на практичну роботу.

III ступінь – середня школа двох типів: класична гімназія (5 років, загальноосвітній характер: латинська, грецька, російська мови, математика); реальна гімназія (3 роки, прикладний характер: спецпредмети). Метою класичної гімназії М. Пирогов вважав підготовку до університетського навчання.

IV ступінь – вища школа: університети, ВНЗ [9, с. 201].

У своїй діяльності М. Пирогов сприяв піднесенню української освіти та культури. Зокрема, росіянин за національністю, Микола Іванович домагався навчання і виховання рідною мовою народу, який переважає на територіальній одиниці, на всіх ступенях освіти, знайшовши собі спільника в особі Т. Шевченка. Т. Шевченку була близька ініціатива Пирогова щодо створення недільних шкіл, тому він приймає рішення вислати з Санкт-Петербурга для українських учнів 50 примірників свого «Кобзаря». Крім того, Тарас Григорович склав і надрукував для безкоштовної роздачі свій «Буквар Южнорусский», рідкісний для тих часів підручник з української мови, розповсюджений у недільних школах. Узагалі, Шевченко і Пирогов спільно задумали великий проект – цілу серію підручників для дорослих учнів українською мовою. Але встигли випустити тільки «Буквар» [9, с. 202–203].

Тож можна стверджувати, що боротьба за збереження української ідентичності, освіти та культури здійснювалась, передусім, зусиллями інтелігенції, духовних лідерів нації. Незважаючи на репресивну русифікаторську політику царату, українські діячі утверджували національні пріоритети в освіті, науці та культурі.

У підсумку зазначимо, що розвиток національної системи освіти безпосередньо корелюється з державотворчими та націотворчими процесами. Характер та особливості національної системи освіти детермінуються історичними, культурно-ментальними, соціально-економічними та іншими чинниками, що підтверджено нашими роздумами щодо розвитку освіти в Україні. Своєю чергою, становлення української національ-

ної системи освіти здійснювалось у суперечливих та конфліктних геополітичних, соціально-економічних та духовних умовах. Зовнішній тиск та внутрішні суперечності не сприяли гармонійному розвитку національної освіти та культури. Перманентна боротьба за власну державність робила освіту форпостом у протистоянні іноземним впливам на українську культуру.

Поневолення українських земель різноманітними державами гальмувало розвиток національної освіти, оскільки колонізатори, як правило, здійснювали репресивну освітньо-мовну політику, намагалися асимілюва-

ти українців чи то в польське, чи то в угорське або російське суспільство. Денаціоналізація освіти була однією з основних загроз у періоди часткового або суцільного поневолення України. Видання вадуєвського та емського указів, більшовизація України мали негативні наслідки для розвитку вітчизняної освіти, науки та культури. Проте провідні українські діячі – М. Драгоманов, І. Франко, М. Пирогов та інші – в різних формах та різноманітними засобами громадсько-політичного, просвітницького характеру намагалися плекати українську ідентичність і розвивати вітчизняну освіту та культуру.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Гурський В.А., Гурська Т.В.** Просвітницька діяльність М. Пирогова в Україні // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: соціально-педагогічна. 2013. Вип. 22(2). С. 118–127.
2. **Демченко Н.М., Мішук К.О.** Андрагогічні аспекти в педагогічній спадщині Миколи Пирогова // Актуальні проблеми сучасної медицини: вісник Української медичної стоматологічної академії: наук.-практ. журнал. 2013. Т. 13, № 2. С. 245–247.
3. **Джафарова С.** Іван Франко та українська культура XIX століття // Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Серія: Культурологія. 2013. Вип. 12(2). С. 399–401.
4. **Ємець Т.** Михайло Драгоманов – очільник українського руху в еміграції // Українознавчий альманах. 2014. Вип. 17. С. 227–229.
5. **Лукеренко В.Л.** Світосгляд М.П. Драгоманова. Київ: Наукова думка, 1965. 127 с.
6. **Субтельний О.** Україна: історія. Київ: Либідь, 1994. 736 с.
7. **Сухомлинська О.В.** Педагогіка Михайла Драгоманова обличчям до України // Освіта та педагогічна наука. 2012. № 4 (153). С. 63–66.
8. **Терзі О.С., Гудков О.О.** Розвиток політичних прав і свобод у роботах М. Драгоманова // Наука. Релігія. Суспільство. 2013. № 1. С. 119–123.
9. **Федик Т.А., Січко Т.Й.** Погляди М. І. Пирогова на організацію багатоступеневої системи освіти у державі // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія. 2011. Вип. 34. С. 199–204.
10. **Франко І. Я.** З новим роком // Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до зібрання творів у 50 т. / упоряд. З.Т. Франко, М. Г. Василевський. Львів: Камінь, 2002. 432 с.
11. **Франко І.** Поза межами можливого // Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 45. 574 с.
12. **Франко І. Я.** Поза межами можливого. Що таке поступ? Одвертий лист до галицької молодезі // Бібліотека газети «День». Київ: ПрАТ «Українська Прес-група, 2012. Вид. 1. 80 с.

REFERENCES

1. **Gursky VA, Gurskaya T.V.** Educational activity of M. Pirogov in Ukraine // Collection of scientific works of Kamenets-Podolsky National University named after Ivan Ogiienko. Series: socio-pedagogical. 2013. Issue 22(2). P. 118–127. (In Ukrainian)
2. **Demchenko N.M., Mishuk K.O.** Andragogical aspects in the pedagogical heritage of Nikolai Pirogov // Current problems of modern medicine: the bulletin of the Ukrainian Medical Stomatological Academy: Sciences magazine. 2013. T. 13, No. 2. P. 245–247. (In Ukrainian)
3. **Jafarova S.** Ivan Franko and Ukrainian culture of the XIX century // Scientific notes [National University of Ostroh Academy]. Series: Culturology. 2013. Issue 12(2). P. 399–401. (In Ukrainian)
4. **Yemets T.** Mikhail Drahomanov – head of the Ukrainian movement in emigration // Ukrainian Studies Almanac. 2014. Issue 17. P. 227–229. (In Ukrainian)
5. **Lukerenko V.L.** Worldview M.P. Drahomanov. Kyiv: Naukova dumka, 1965. 127 p. (In Ukrainian)
6. **Subtelny O.** Ukraine: History. Kyiv: Lybid, 1994. 736 p. (In Ukrainian)
7. **Sukhomlynska O.V.** Pedagogy of Mykhailo Drahomanov – face to Ukraine // Education and Pedagogical Science. 2012. No. 4 (153). P. 63–66. (In Ukrainian)
8. **Terzi O.S., Gudkov O.O.** Development of political rights and freedoms in the works of M. Drahomanov // Science. Religion. Society. 2013. No. 1. P. 119–123. (In Ukrainian)
9. **Fedik T.A., Sichko T.Y.** M.I. Pirogov's views on the organization of a multi-level education system in the state // Scientific Notes of the Vinnitsa State Pedagogical University named after Mikhail Kotsiubynsky. Series: pedagogy and psychology. 2011. Issue 34. P. 199–204. (In Ukrainian)
10. **Franco I. Ya.** With the New Year // Mosaic: From works not included in the Collection of Works in 50 vol. / Order. Z.T. Franco, M. G. Vasilevsky. Lviv: Kamenyar, 2002. 432 p. (In Ukrainian)
11. **Franco I.** Outside the possible // Collected Works: in 50 vol. Kyiv: Naukova dumka, 1986. Vol. 45. 574 p. (In Ukrainian)
12. **Franco I. Ya.** Outside the possible. What is progress? A separate letter to the Galician youth // Library of the newspaper "Day". Kyiv: PJSC "Ukrainian Press Group". 2012. Issue 1. 80 p. (In Ukrainian)